

van der Woud, A. (2016). *De nieuwe mens. De culturele revolutie in Nederland rond 1900*. Prometheus-Amsterdam: Bert Bakker

Patrick Stouthuysen*¹

Sociologen hebben weleens de neiging in de geschiedenis overal grote breuklijnen te zien. Historici kijken in regel met iets meer zin voor relativering naar het verleden en onderstrepen vooral de onderliggende continuïteit. Auke van der Woud, emeritus-hoogleraar architectuur- en stedenbouwgeschiedenis, vormt een uitzondering op die regel. In zijn nieuwste boek, *De Nieuwe Mens. De culturele revolutie in Nederland rond 1900*, poneert hij niet minder dan de stelling dat zich omstreeks 1900 een fundamentele breuk in de westerse cultuur voltrok en dat we vanaf dan daadwerkelijk van een nieuwe cultuur en zelfs van een “nieuwe mens” kunnen spreken.

Die stelling is behoorlijk boud. Ze roept associaties op met de laconieke bewering van Virginia Woolf (1966, p. 320) dat “*On or about December 1910, human character changed*”. Virginia Woolf had het over de veranderende verhoudingen tussen meesters en knechten, mannen en vrouwen, ouders en kinderen en de gevolgen daarvan voor religie, politiek en literatuur. Van der Woud heeft het over een fundamentele verandering in de maatstaven die we hanteren om mensen en dingen te beoordelen. Vóór 1900 vormden de traditionele christelijke en humanistische idealen de vertrouwde leidraden, na 1900 werden de beoordelingscriteria materialistisch. Vóór 1900 ging het om innerlijke beschaving en ontwikkeling, na 1900 om uiterlijkheid en om doelmatigheid. Na 1900 kwamen we, aldus van der Woud, terecht in een “massacultuur”, “in de cultuur der dingen” (p. 246).

Het grootste deel van *De nieuwe mens* bestaat uit een gedetailleerd en bijzonder informatief overzicht van uiteenlopende ontwikkelingen rond de vorige eeuwwisseling. Van der Woud heeft het onder meer over: panorama’s, spiegelpaleizen, modezaken, koffiehuisen, theaters en schouwburgen, de ontdekking van het lichaam, de praktijk van zeebaden en zonnebaden, over musea, klaslokalen, armenhuisvesting, stadsparken, folklore-onderzoek en natuurvrienden. Stuk voor stuk dingen die ook in andere overzichten van het fin-de-siècle aan bod komen, maar die hier nadrukkelijk in samenhang bekeken worden als evenzovele uitdrukkingswijzen van een nieuw ontluikende massacultuur.

Hoe treffend van der Wouds historische vignettes ook zijn, ook na lectuur moet ik nog overtuigd worden van de stelling dat we hier te maken hebben met een radicale cultuuromslag, laat staan met de totstandkoming van een nieuwe mensensoort. De

* patrick.stouthuysen@vub.ac.be

1 Dienst strategie en beleidsvoorbereiding, Vrije Universiteit Brussel

verschillende veranderingen die hij de revue laat passeren, komen mij toch veeleer voor als variaties op een oud thema. Mensen zijn, denk ik, doorheen de tijden niet zoveel veranderd. Van de Romeinse arenagevechten tot middeleeuwse jaarmarkten of kroningsfeesten: altijd kon je ze wel op de been brengen voor spektakel en uiterlijk vertoon.

Wat mogelijk wel klopt, is dat er omstreeks 1900 een schaalvergroting plaatsvond. Dat heeft echter vooral met materiële omstandigheden te maken, eerder dan met een veranderende cultuur of menselijke natuur. Als gevolg van het dalen van de arbeidsduur en de stijging van de inkomens, hebben meer mensen de tijd en de middelen om te consumeren. Technologische doorbraken, het gebruik van nieuwe materialen en dalende transportkosten brengen wat tevoren het voorrecht van enkelen bleef, binnen het bereik van velen.

Dat is, eerlijkheidshalve, echter niet van der Wouds centrale bewering. Belangrijker dan die schaalvergroting waren, aldus de auteur, de veranderende beoordelingscriteria en kwaliteitsmaatstaven. Die stelling wordt echter, naar mijn aanvoelen, onvoldoende onderbouwd. Voor een deel, denk ik, heeft dat te maken met van der Wouds conceptuele apparaat, voor een deel met het gebruikte bronnenmateriaal.

Ter beschrijving van de nieuwe cultuur en bijhorende idealen maakt van der Woud gebruik van het begrip ‘massacultuur’. Dat is een term die in het verleden wel vaker door sociologen is gebruikt, in eerste instantie in de jaren 1930, om dan later een tweede leven te krijgen in de jaren 1950. Wellicht niet toevallig opent van der Woud zijn boek met een citaat van Herbert Marcuse en verwijst hij naar vroege critici van de ‘consumptiemaatschappij’ als David Riesman en Vance Packard. De term ‘massacultuur’ heeft echter onvermijdelijk een normatieve en ook negatieve bijklank. Wie massa toevoegt aan een willekeurige term (‘onderwijs’, ‘toerisme’, ‘immigratie’), plaatst die term daardoor in een slecht daglicht (Carey, 1992). Wie culturele uitingen als ‘massaal’ typeert, suggereert daarmee al gauw andere associaties als “plat, vluchtig, oppervlakkig”, zoals de auteur zelf ook doet (p. 94). De omschrijving van de nieuwe cultuur als “een woekerplant” (p. 239), geeft ook wel aan waar de sympathieën van de auteur liggen.

Die voorkeuren doen er uiteraard niet toe, behalve wanneer ze, zoals hier, een zorgvuldige analyse in de weg staan. Wie een cultuur als ‘massacultuur’ typeert, spreekt al een veroordeling uit en hoeft voor zichzelf niet meer zo streng op zoek te gaan naar tegenargumenten. Te vaak concludeert van der Woud wat eigenlijk nog bewezen moet worden. Zo lezen we “termen als wijsheid, matigheid en zelfbeheersing waren niet erg boeiend meer” (p. 166), of nog, dat mensen zich “platgedrukt” voelen en “van zichzelf en het grote verband vervreemd” (p. 275). Waarom dat zo zou zijn en waarop die conclusies steunen, wordt echter niet verder uitgewerkt.

Net zoals bij Georg Simmel, één van de auteurs waarop van der Woud zich beroept, blijft het op cruciale momenten ook nogal vaag. Zo kan op pagina 183 de nieuwe tijdsgeest blijkbaar zowel rationeel zijn als irrationeel, zowel het verstand als het gevoel belangrijk achten, zowel het zoeken naar waarheid als het meegaan met illusie stimuleren. Dat lijkt van der Woud ook wel te beseffen, getuige de verwijzing naar Clifford

Geertz: “Hoe dieper de analyse wordt, des te minder compleet hij wordt” (p. 243). Een meer sceptisch ingestelde lezer concludeert dan wellicht dat de historische werkelijkheid ingewikkelder is dan de gehanteerde interpretatieschema’s.

Niet alleen draagt van der Woud te weinig bewijsmateriaal aan, hij veronachtzaamt ook het bronnenmateriaal dat zijn stelling had kunnen weerleggen. Van der Woud heeft terecht aandacht voor de “volksverheffers”, de onvermoeibare, door liberaal-humanistische idealen geïnspireerde hervormers, die aan de basis lagen van stads-sanering, volksonderwijs, armenhuisvesting, cultuurspreiding en natuurbescherming. Jammer genoeg besteedt hij echter nauwelijks aandacht aan hun geschriften. Daarin had hij kunnen lezen hoe de, volgens hem, “oude idealen” van beschaving en ontwikkeling verder in ere gehouden werden. Volksverheffing ging, in tegenstelling tot wat van der Woud beweert, helemaal niet louter om de verbetering van de “materiële omstandigheden, meer geld, meer spullen, hogere status” (p. 62). Dat had de auteur kunnen leren uit de bijzonder interessante studie van Christianne Smit (2015) over de Nederlandse volksverheffers, die om onduidelijke redenen in de bibliografie ontbreekt.

Jammer is ook dat van der Woud niet in kaart brengt wat de mensen die het onderwerp van zijn studie vormen - de mensen die grootwarenhuizen en volktheaters bezochten, die in de nieuw opgetrokken arbeidersbehuizingen woonden en die tijdens het weekend gingen fietsen of wandelen in de natuur - nu zelf dachten over de “cultuur der dingen”. Dat was niet onmogelijk geweest. In een magistrale studie over het leesgedrag van de Britse arbeidersklasse rond de vorige eeuwwisseling, toonde Jonathan Rose (2001) aan dat mensen helemaal geen willoze en kritiekloze consumenten van die massacultuur waren. Geschoolde arbeiders, kleine middenstanders, bedienden en dienstpersoneel kochten van hun bescheiden loon of inkomsten boeken en ruilden die ook weer met elkaar of vormden samen leenbibliotheken. Boeken circuleerden ruim en verspreidden zich, via tweedehandszaken en rommelmarkten, ook tot in zeer volkse milieus.

Interessant is uiteraard wat en hoe men las. Ook van der Woud heeft het over leesgedrag, maar houdt het bij bibliotheekstatistiek die aangeven dat vooral romans ontleend werden; dat bevestigt zijn vermoeden dat het ook hier weer louter om vluchtig vermaak ging. Rose ging daarentegen gedetailleerd de leeslijsten na van volksbibliotheken. In nagenoeg alle bewaarde leeslijsten vindt men inderdaad vertegenwoordigers van het lichtere genre, maar net zo goed auteurs als Shakespeare, Dickens of Darwin. Bovendien verenigden die Britse arbeiders zich in leesclubs. Daar bediscussieerden ze boeken en kwamen ze samen tot standaarden waarmee ze hun lectuur beoordeelden en nieuwkomers wegwijs maakten in het literatuur aanbod.

Of dat ook in Nederland zo was, weet ik niet. Wat we wel weten, is dat er in de Nederlandse arbeidersbeweging altijd flink veel aandacht was voor levensbeschouwing en filosofie, wat ook moeilijk anders kan in een land dat doordeesemd was van het protestantisme. Heel bijzonder waren bijvoorbeeld de filosofische leeskringen, waar arbeiders zich samen een weg baanden door het oeuvre van de Nederlands-joodse wijsgeer Baruch Spinoza (Thissen, 2000). Wie zelf weleens Spinoza ter hand genomen

heeft, houdt zich ver van aanduidingen als “plat, vluchtig, oppervlakkig” om de arbeiderscultuur rond de vorige eeuwwisseling te typeren.

Deze bespreking herlezend, merk ik dat ik behoorlijk kritisch geweest ben voor van der Woud. Dat is omdat ik de auteur en de centrale stelling die hij poneert, ernstig neem. Ik deel, met van der Woud, de intuïtie dat de periode die hier aan bod komt, zeg maar het laatste kwart van de negentiende eeuw, inderdaad uitzonderlijke veranderingen laat zien. Ik heb ook sympathie voor zijn ambitie. Slechts zelden durft iemand nog een stelling van een dergelijke reikwijdte verdedigen. Maar net omdat ik sympathiek sta tegenover de intuïtie en ambitie van de auteur, leg ik de lat hoog. Van der Woud schreef een prikkelend boek, maar slaagt er vooralsnog niet in mij te overtuigen dat, omstreeks 1900, de cultuur, laat staan de mensheid, fundamenteel is veranderd.

Bibliografie

- Carey, J. (1992). *The Intellectuals and The Masses: Pride and Prejudice Among the Literary Intelligentsia, 1880-1939*. London: Faber & Faber.
- Rose, J. (2001). *The Intellectual Life of the British Working Classes*. New Heaven: Yale University Press.
- Smit, C. (2015). *De Volksverheffers. Sociaal hervormers in Nederland en de wereld 1870-1914*. Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- Thissen, S. (2000). *De spinozisten; wijsgerige beweging in Nederland (1850-1907)*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Woolf, V. (1966). *Collected Essays, I*. London: The Hogarth Press.